

HAKİM ET-TİRMİZİ'NİN 'RİSÂLETÜ
KEYFİYETİ'S-SÜLÛK İLÂ RABBİ'L-ÂLEMİN' ADLI
ESERİNDE BİREYSEL BİR ÇABA OLARAK
UZLET, HALVET VE KEŞF SÜRECİ
THE PROCESS OF UZLAT, KHALWA AND KASHF
AS AN INDIVIDUAL EFFORT IN THE WORK OF HAKİM AT-TIRMIDHÎ
NAMED 'RİSÂLATU KAYFIYATI'S-SULÛK İLÂ RABBİ'L-ÂLAMİN'

MEHMET UYAR

[Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf ABD.
Faculty Member, PhD., Sinop University Faculty of Divinity,
Department of Sufism
uyarmehmet77@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1596-9458>]

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 14 Şubat/February 2018 *Kabul Tarihi / Accepted:* 08 Kasım/November 2018
Yayın Tarihi / Published: 24 Aralık/December 2018 *Yayın Sezonu / Pub Date Season:* Aralık/December
Yıl / Year: 2018 *Sayı – Issue:* 45 *Sayfa / Pages:* 209-242

Atf/Cite as: Uyar, Mehmet. "Hakim et-Tirmizi'nin 'Risâletü Keyfiyeti's-Sülûk ilâ Rabbi'l-Âlemin' Adlı Eserinde Bireysel Bir Çaba Olarak Uzlet, Halvet ve Keşf Süreci - The Process of Uzlat, Khalwa and Kashf as an Individual Effort in the Work of Hakim at-Tirmidhi Named 'Risâlatu Kayfiyati's-Sulûk ilâ Rabbi'l-âlemin' ". Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi- Ondokuz Mayıs University Review of the Faculty of Divinity 45 (Aralık-December 2018): 209-242.
<https://doi.org/10.17120/omuifd.394722>

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.
<http://dergipark.gov.tr/omuifd>

Copyright © Published by Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi – Ondokuz Mayıs University, Faculty of Divinity, Samsun, Turkey. All rights reserved.

Hakîm et-Tirmizî'nin 'Risâletü Keyfiyyeti's-Sülûk ilâ Rabbi'l-Âlemîn' Adlı Eserinde Bireysel Bir Çaba Olarak Uzlet, Halvet ve Keşf Süreci

Öz: Hakîm et-Tirmizî'nin *Risâletü Keyfiyyeti's-sülûk* adlı eseri uzlet, halvet ve keşf kavramları etrafında şekillenir. Kavramların işaret ettiği sürecin adı ise sülûktür. Bu çerçevede eser, sülûkun işleyiş sürecini, gerekçe ve yöntemlerini, sülûkta sâlike rehberlik eden kavramları ele almaktadır. Eserde, fiziksel ve psikolojik faktörler göz önüne alınarak bir sülûk süreci tavsiye edilmiştir. Sâlikin niyeti, sülûka başlanmasını sağlayan düşünsel alt yapı ve devamını sağlayacak olan psikolojik ve fiziksel unsurlar bir bütünlük içerisinde ele alınmıştır. Sâlikin hem düşüncelerini, hem ruh halini ve hem de fiziksel durumunu kontrol altında tutması gereken bir sülûk metnin ana yapısını teşkil etmektedir. Önemli bir husus olarak Tirmizî, eserinde kavramları bireysel bir çabaya yönelik ele almaktadır. Tarikatlar öncesi dönemde sülûkun anlamsal çerçevesine dair bilgiler ihtiva etmesi açısından eser önemli bir örnek niteliğindedir. Keşfin aşamalarını ve içeriğini canlı bir biçimde tasvir etmesi de eserin dikkat çekici bir özelliğidir. Bu makalede, sülûk vasıtasıyla elde edilecek keşfî bilgiler Tirmizî'nin eseri çerçevesinde ele alınacaktır.

210 **Anahtar Sözcükler:** Hakîm et-Tirmizî, Sülûk, Halvet, Uzlet, Keşf.

OMÜİFD

The Process of Uzlat, Khalwa and Kashf as an Individual Effort in the Work of Ḥakîm at-Tirmidhî Named 'Risâlatu Kayfiyyati's-Sulûk ilâ Rabbi'l-âlamîn'

Abstract: The work of Ḥakîm at-Tirmidhî named 'Risâlatu kayfiyyati's-sülûk' is shaped around concepts uzlat, khalwa and kashf. The process to which concepts refer is defined as sulûk. In this context, the work deals with the process of sulûk, the reasons, methods of this process and the concepts that describe the sâlik in sulûk. In the work, a training process has been put forward by taking into psychological and physical factors into consideration. The scope of sâlik, the intellectual infrastructure that provided the origin of the sulûk, and the psychological and physical elements that will provide the continuation of the sulûk have been dealt with in a holistic way. A process that sâlik has to keep his thoughts, mood, and physical condition in check constitutes the main structure of the text. That Tirmidhî discusses concepts in terms of individual effort is a significant point. The work of Tirmidhî is a fundamental example which includes information on the semantic framework of sulûk in the pre-orders period. The fact that the phases and contents of the kashf have been depicted in a lively manner is a remarkable feature of the work. In this

article, the divine knowledge which is obtained via sulûk will be handled as part of Tirmidhî's work.

Keywords: Hakîm at-Tirmidhî, Sulûk, Kahalwa, Uzlat, Kashf.

Giriş

Tasavvufun pratik ciheti, onun olmazsa olmaz yönünü teşkil eder. Tasavvuf yolunu tutan kişi, riyâzet, mücâdele ve mücâhede ile bu yolu adımlamaya niyet etmiş demektir. Başlangıçtan son nefese kadar sürecek olan bu yürüyüş hem zorlu hem de aklî ve kalbî yönlerden yeni açılımlarla doludur. Bu süreçte sâlikte bazı hâller vukû bulur, daha önce bilmediği bilgiler edinir ve tatmadığı manevî zevkler kazanır. Dolayısıyla bu tecrübî yön tasavvufun epistemolojik yönüyle de yakından ilgilidir. Çünkü sâlik bu yolculukta manevî merhaleler kat ederek kendi tecrübesi ile doğrudan ilgili olan birtakım bilgilere ulaşır. Tecrübe ile örtük olan bilginin perdesi kaldırılır; gizli olan, sâlikin zihninde ve kalbinde açık hale gelir. Bu, sâlikin keşfidir. Ele alacağımız eser, bu süreci tasvir eden, keşfin gerçekleşeceği usûlü uzlet ve halvet kavramları çerçevesinde gösteren, içeriğini tanımlayan ve belirleyen bir muhtevaya sahiptir. Her ne kadar tecrübenin içeriğinin dile gelmeyen bir yanı var ise de, Hakîm et-Tirmizî, eserinde, bu bireysel alana – aynı zamanda tecrübenin bir icracısı olarak derinlemesine bir göz atmıştır. Eser bu yönüyle, bireysel bir çaba olarak tanımlanabilecek sülûkun inceliklerini göstermesi, sürecin içeriğine dair malûmat vermesi ve satırlara tecrübenin en sıcak hâlini aksettirmesi yönünden mühim bir örnek teşkil etmektedir. Ayrıca bir şeyhin gözetiminde olmadan sülûka girilmesi ise eserin fikrî anlamda özgün boyutunu göstermektedir. Bu minvalde makale, Hakîm et-Tirmizî'nin zikredilen eserini esas alarak, uzlet ve halvet sürecinde gerçekleşecek olan keşf sürecini ortaya koymaya çalışacaktır.

1. Hakîm et-Tirmizî ve Risâletü Keyfiyeti's-Sülûk ilâ Rabbi'l-Âlemîn Hakkında

Tam adı, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Hasan b. Bîşr b. Hârûn el-Hakîm et-Tirmizî'dir.¹ İkinci tabaka sûfilerden ve meşâyihün önde gelenlerinden olup künyesi Ebû Abdullah'tır.² Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, Tirmizî'de doğmasından dolayı Tirmizî nisbesini almış,³ bunun yanı sıra kendisi için, "Hakîm" sıfatı kullanılmıştır.⁴ Tirmizî, şer'î ilimlerde yetkin bir ailede büyümüş, tedrisine küçük yaşlarda başlamış, başta babası Hârûn et-Tirmizî olmak üzere Basra ve Kûfe'de çeşitli hocalardan hadis dersleri almış, Hanefî âlimlerden Hanefî fikhını öğrenmiştir.⁵ Fakat onun etkin olduğu asıl saha tasavvufta olmuş, eserleri ve fikirleriyle kendisinden sonraki pek çok sûfiyi etkilemiştir. Kaynaklarda Tirmizî'nin şeyhlerine dair bilgi bulunmamakta, diğer yandan Tirmizî de eserlerinde şeyhlerinden bahsetmemektedir. Bir görüşe göre Tirmizî'nin başka birinin kontrolü altına girecek bir mizaçta olmaması, daha çok kendisine yol gösterecek her fikre ve şahsa açık olması, özel anlamda

¹ Ebû Abdîrrahmân Muhammed b. el-Hüseyn es-Sülemî (ö. 412/1021), *Tabakâtu's-süfiyye*, thk. Abdulkâdir Atâ, (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-ilmiyye, 2003), 175; Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038), *Hilyetü'l-evliyâ*, (Kahire: Dârü'l-fikr, 1996), 10: 233; Ebu'l-Kâsım Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Abdulhalîm Mahmûd-Mahmûd b. eş-Şerîf, (Kâhire: Dâru's-ş-a'b, 1989), 92; Abdülfettâh Abdullah Bereke, *el-Hakîm et-Tirmizî ve nazariyyetuhû fi'l-velâye*, (Kâhire: y.y., 1971), 1:29; Tâcüddîn es-Subkî, *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulû - Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, (Kahire: Dâru lhyâi'l-kütübi'l-arabiyye, 1964), 2: 245.

² Abdurrahman Câmî, *Nefahatü'l-üns min hadarâti'l-kuds*, (Kahire: y.y., 1989), 396.

³ eş-Şeyh Ebî Abdullah Muhammed b. Ali b. el-Hasen el-Hakîm et-Tirmizî (ö. 320/932), *Kitâbu Hatmi'l-evliyâ*, thk. Osman Yahyâ, (Beyrut: Buhûs ve Dirâsât, ts.), 9-11.

⁴ Tirmizî'ye bu sıfatın verilmesinin çeşitli sebepleri üzerinde durulur. Süleyman Uludağ, onun "Hakîm" sıfatıyla anılmasını, felsefeyi tasavvufa sokan ilk kişi olmasıyla ilişkilendirirken, Salih Çift bu tarz görüşleri kabul etmez. Çift'e göre, Tirmizî'nin meseleleri kısa ve özlü sözlerle söylemiş olması ya da onun hakîm ile velî kavramlarını aynı anlamda kullanmış olması asıl sebep olabilir. Bereke de aynı şekilde bu sebeplere değinir. Geniş bilgi için bk. Bereke, *et-Tirmizî ve Nazariyyetuhû*, 53-58; Ali b. Osman Cüllâbî Hücvirî (ö. 470/1077), *Keşfu'l-Mahcûb Hakikat Bilgisi*, haz. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010), 303 (12 no'lu dipnot); Salih Çift, *Hakîm Tirmizî ve Tasavvuf Anlayışı*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2008), 48-55.

⁵ Çift, *Hakîm Tirmizî*, 64-67.

bir şeyh-mürît ilişkisi yaşamamış olmasını izah eden sebepler olarak zikredilmektedir.⁶ Bizzat kendisinin, Antâkî'ye⁷ ait bir kitabı okuyarak nefsinin tezkiye konusunda ilerlediğini belirtmesi de bu iddiayı güçlendirmektedir. Hücvirî (ö. 470/1077), Tirmizî'nin müridi Ebû Bekir Verrâk'tan onun her pazartesi günü Hızır'la görüştüğünü rivayet etmiştir. Bu rivayet, Tirmizî'nin bir şeyhe intisap etmeden, kitabî olarak ve bireysel tecrübelerle mesafe kat ettiğine dair önemli bir işarettir.⁸

Tirmizî'den sonra takipçilerine "Hakîmiye" denilmiştir.⁹ Bu Tirmizî'nin etki sahasını göstermesinin yanında, onun kendinden sonraki sûfîler üzerindeki çok daha uzun soluklu etkisinin eserleriyleA olduğunu göstermektedir.

Tirmizî, kendi ifadesine göre, bid'atçılık, insanları ifsâd etmek, Muhabbetullah'tan konuşmak ve nübüvvet iddiası gibi hususlarla itham edilerek iftiraya uğramış, Tirmiz'den sürgün edilmiş, çeşitli ezalara maruz kalmış ve bu nedenle Belh'e gitmiştir.¹⁰ Bütün bunlara rağmen o, tasavvufun teorik ve pratik yönlerine katkı sağlayacak bir külliyyat bırakmıştır.

Tirmizî, her ne kadar "Hatmü'l-Eoliyâ" adlı eseri ile tanınıyorsa da onun oldukça velûd bir şahsiyet olduğunu belirtmek gerekir. Konu ile ilgili geniş bir çalışma yapan Salih Çift, dördü Tirmizî'ye aidiyeti şüpheli, altısı kaynaklarda zikredilen fakat elde bulunmayan, dördü ona isnad edilen ve doksanı da müellife ait olmak üzere, toplam yüz dört eser zikretmektedir.¹¹ Fuat Sezgin, bazı küçük risâleler ve kitaplardaki cüzlerle

⁶ Çift, Hakîm Tirmizî, 81.

⁷ Tirmizî, "Büdüvvü şe'n" adlı eserinde yalnız "Antâkî" ismini zikretmektedir. Osman Yahya ve Salih Çift, bu ismin Ahmed b. Âsım el-Antâkî (ö.239/853) olabileceğini belirtirler. Bk. Hakîm et-Tirmizî, *Büdüvvü şe'n*, thk. Osman Yahya, (Beyrut: y.y., 1965), 15; Çift, *Hakîm Tirmizî*, 78.

⁸ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, 205.

⁹ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, 205, 273.

¹⁰ Tirmizî, *Büdüvvü şe'n*, 17-18.

¹¹ Üzerinde çalıştığımız eser, Tirmizî'ye ait ve mevcut eserler başlığı altında zikredilmektedir. Çift, *Hakîm Tirmizî*, 145-176.

birlikte, seksen eser ismi zikreder.¹² Tirmizî, kesin olmamakla birlikte, 320/932 senesinde vefat etmiştir.¹³

Risâletü Keyfiyyeti's-sülûk, Hakîm et-Tirmizî'nin sülûkun inceliklerine dair kaleme aldığı bir eserdir. Abdürrahîm es-Sâyih tarafından müstakil bir eser olarak "*Risâletü Keyfiyyeti's-sülûk ilâ Rabbi'l-âlemîn*"¹⁴ adıyla tahkikli olarak ve Âsım İbrahim el-Kıyyâlî tarafından "*Keyfiyyetü's-süluk ilâ Rabbi'l-âlemin ve yelihi Beyânü'l-fark ve's-sadr ve'l-fuâd ve'l-lübb ve yelihi Menâzilü'l-kurbe ve yelihi İsbâtü'l-i'leli's-şer'iyye*" ismiyle neşredilmiştir.¹⁵

Tirmizî eserinde, velî bir zatın kendisine sülûk ile ilgili sorduğu bir soruyu cevaplamaktadır.¹⁶ Bu minvalde, sülûka girecek olan sâlikin, en başından sülûk sürecinin sonuna kadar, yapması gerekenleri ve yaşayacağı tecrübeleri teferruatlı bir şekilde anlatmaktadır.

¹² Fuat Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî*, trc. Mahmûd Fehmî Hicâzî, (Riyad: y.y., 1991), 144-154.

¹³ Makalede Tirmizî'nin hayatına detaylı bir şekilde değinmiyoruz. Zira Tirmizî'nin hayatı hakkında –Salih Çift'in ya da Abdulfettâh Abdullah Bereke'nin çalışmaları gibi– oldukça geniş çaplı araştırmalar bulunmaktadır. Bu sebeple tekrara düşmemek ve doğrudan makale konumuza odaklanmak adına, Tirmizî'nin hayatına çok kısa değinip bazı müracaat kaynaklarını zikretmekle yetiniyoruz. Abdulfettâh Abdullah Bereke, *et-Tirmizî ve Nazariyyetuhû*, 29-60; Abdulfettâh Abdullah Bereke, "Hakîm et-Tirmizî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15: 196-199; Çift, *Hakîm Tirmizî*, 47-74.

¹⁴ İncelememizde esas alacağımız neşir bu olacaktır. Bu nedenle, başlığımızda, Sâyih tarafından kitapta kullanılan başlığı kullanmayı uygun gördük. Nitekim Çift de eserinde zikrettiğimiz ismi kaydetmektedir. Bk. Çift, *Hakîm Tirmizî*, 160.

¹⁵ Hakîm et-Tirmizî, *Keyfiyyetü's-süluk ilâ Rabbi'l-âlemin ve yelihi beyânü'l-fark ve's-sadr ve'l-fuâd ve'l-lübb ve yelihi menâzilü'l-kurbe ve yelihi isbâtü'l-i'leli's-şer'iyye*, thk. Âsım İbrâhîm el-Kıyyâlî, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1971), 10-22.

¹⁶ Tirmizî'nin, "eyyühe'l-veliyü'l-kerîm" ifadesi, eseri tahkik eden Sâyih tarafından, Tirmizî'nin bir veliye cevap verdiğiğine göre onun makâmının veliden daha üstün olabileceği şeklinde yorumlanır. Yahut Tirmizî'ye pek çok insanın soru sorduğunu ve bu sebeple bu ifadenin kullanıldığını; diğer yandan bunun o zamanlarda kullanılan bir üslupla ilgili olabileceğini, kendisine bir soru sorulmamış olmasının da mümkün olduğunu söyler. Çift'e göre ise bu ifade Tirmizî'nin velâyet konusundaki yaklaşımını gösterir. Teknik anlamın dışında Tirmizî, bütün mü'minler için vefî ifadesini kullanmaktadır. Bk. Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el- Hakîm et-Tirmizî (ö. 320/932), *Risâletü keyfiyyeti's-sülûk ilâ Rabbi'l-âlemîn*, thk. Abdürrahîm es-Sâyih, (Kâhire: ed-Dâru'l-Mısriyyeti'l-Lübânîyye, 1993), 63 (2 ve 3 no'lu dipnotlar); Çift, *Hakîm Tirmizî*, 160-161.

Eser hacim olarak nispeten küçük sayılabilirse de, içeriğindeki bazı özellikler açısından önem arz etmektedir. Bu özelliklerden ilki içeriğinde ağırlık merkezini oluşturan kavramların, anlamlarını tamamen bireysel bir çaba zemininde buluyor olmalarıdır. Sülûk, uzlet, halvet ve keşf kavramları, eserde tarikatlar dönemindeki gibi sistematik bir durum arz etmekten uzaktır. Tarikatlar henüz teşekkül etmediğinden bu durum normal ise de, eser, kendisinden sonra oluşacak olan sistematik bir seyr ü sülûku işaret etmesi açısından mühim bir kaynaktır. Bununla birlikte eseri, tasavvufi tecrübenin, bir şeyhin gözetiminde olmadan bireysel anlamda bazı uygulamalar içermesine dair bir vesika olarak kabul edebiliriz.¹⁷ Tirmizî, “Büdüvvü şe’n” adlı eserinde bize bu bireysel çabasıyla ilgili bazı ipuçları vermektedir: “Bende halvete çekilmek ve sahraya çıkmak sevgisi vâki oldu. Şehrin etrafındaki harabelerde ve arazilerde dolandım. Bu bende bir haslet olmuştu.”¹⁸ Tirmizî'nin bizzat kendisinin de bireysel tecrübelerle mesafeler kat ettiği göz önüne alınırsa, eserinin bu anlamdaki nasihatleri daha anlamlı bir hal almaktadır. Gerçi Tirmizî, eserinin sadece bir yerinde ve belli bir durumda mümeyyiz bir şeyhe ihtiyaç duyulacağını belirtmiştir. Fakat bunun dışında, eserdeki sülûk süreci tamamen bireysel bir çabayı işaret etmektedir.

Tirmizî'nin eserindeki görüşlerin, kendisinden sonra da etkili olduğunu takip edebiliyoruz. Örneğin, onun eserin daha başında zikrettiği cümleler, vahdet-i vücûd düşüncesinin ilk nüveleri kabul edilmiştir:¹⁹ “Allah’tan, sıfatlarından ve fiillerinden başka bir şey yoktur. Her şey O’nunla, O’ndan ve O’nadır. O bir an âlemden gizlenecek olsa, o an âlem

¹⁷ Elbette tarikatlardan önce sistematik bir seyr ü sülûk yoktu. Hatta ilk dönem zâhitleri bu anlamda tamamen kendilerine özgü ve bağımsız tavırlar sergiliyorlardı. Tirmizî'nin eseri tam da bu noktada, hem tarikatlardaki gibi sistematik olmaması ve hem de kişinin kendi başına yaşayacağı tecrübeleri belli ilkelerle açıklaması açısından bir geçiş dönemi eseri hüviyeti göstermektedir.

¹⁸ Tirmizî, *Büdüvvü şe’n*, 15.

¹⁹ İbnü'l Arabî'nin Tirmizî'den etkilendiği bilinmektedir. Burada ele aldığımız eserde görülen müşahhas bir örneği zikretmeyi uygun gördük.

yok olurdu. Âlemin bekâsı Allah'ın koruması ve ona nazar eylemesi ile-
dir."²⁰

16. yüzyıl sûfîlerinden Abdulvehhâb eş-Şa'rânî'nin, (ö. 1565) keşf ile ilgili zikrettiği malumat, Tirmizî ile büyük oranda benzerlikler göstermektedir. Kısmî bazı farklar göze çarpmasına rağmen, keşf süreci her iki müellifte de hemen hemen aynı şekilde işlemektedir. Şâ'rânî, Tirmizî'nin ismini bu bahiste zikretmese de, keşf süreci ile ilgili Tirmizî'den etkilendiğini, bu benzerlikler çerçevesinde söylemek mümkündür.²¹ Şa'rânî, yirmi beş adet keşf zikreder ve bunları sırasıyla sayar. Tirmizî ise sayı belirtmez. Bizim belirlediğimiz keşf sayısı yirmi yedidir.²² Tirmizî'nin, henüz halvete başlamadan, sâlikte vukû bulacak olan dört kerâmeti²³ Şa'rânî yirmi beşinci keşf olarak belirtmiştir.²⁴ Bunun dışında, bazı keşflere getirilen açıklamaların sayısı haricinde bir fark yok gibidir.

216
OMÜİFD

Diğer bir husus, eserdeki keşf sürecinin, bireysel bir çabanın neticesi olarak meydana geldiği ve kişi özelinde bir seyir takip ettiği. Öyle ki, eser okunduğunda, bu keşf sürecine dâhil olan kişinin, belirtilen keşflerden başka tecrübeler yaşamaması da muhtemeldir. Bu durum, tasavvufun "tatmayan bilmez" düstûruna uygun bir durumdur. Tirmizî ise, sâlikin manevî bir süreçte olduğunu ifade eden, "sülûk", "uzlet", "halvet" ve "keşf" gibi kavramların, son derece bireysel ve tecrübe edenin algısıyla bağlantılı olan içeriğini tasvîr etmiş ve adeta tecrübenin kavramsal zarını delerek, tecrübenin bizzat kendisine projektör tutmuştur. Kanaatimiz, Tirmizî'nin bütün bu süreci yaşadığı ve kendisinde hâsıl olanı sistematik olarak aktardığı yönündedir. Tirmizî'nin bu süreci yaşamış olması öner-

²⁰ Tirmizî, Keyfiyyeti's-sülûk, 36.

²¹ Abdulvehhâb eş-Şa'rânî (ö. 1565), *el-Envârü'l-kudsiyye fi ma'rifeti kavâidi's-sûfiyye*, thk. Tahâ Abdalbâkî Surûr-Muhammed İd eş-Şâfi, (Beirut: el-Mektebetü'l-ilmîyye, 1988), 2: 106-109.

²² Keşf sürecinde sayı belirlerken, metnin anlamsal gidişinin yanı sıra, keşflerde bir üst mertebeye çıkarken bir önceki keşf için kullanılan "فإن لم تقف معه" (eğer onunla –ya da orada- oyalanmazsan) ifadesini de kriter olarak kullandık.

²³ Bu kerâmetlerin neler olduğuna ileride değinilecektir.

²⁴ Şa'rânî, *el-Envârü'l-kudsiyye*, 109.

mesini doğru kabul edersek, kişiye has olan durum, mukayyet hale gelmekte, Tirmizî'nin kişisel tecrübesi bir başkasında da aynı şekilde cereyan etmektedir. Böylece tecrübenin sübjektif yapısı belli bir istikamette ifade edilebilir hale gelmiştir. Bu anlamda kavramların işaret ettiği metafizik saha, bir bakıma somutluk kazanarak, tecrübeden teoriğe intikal etmiştir. Eser bu yönüyle de özel bir muhtevaya sahiptir.

2. Risaletü Keyfiyeti's-Sülûk'un Temel Kavramları

Eserin çerçevesini belirleyen dört kavram zikredebiliriz: Sülûk, uzlet, halvet ve keşf. Kavramlar tasavvuf düşüncesinin de temel kavramları olmakla beraber, risâlede zikretmeye değer daha bireysel bir anlam alanları vardır. Bu meyanda, kavramlara kısaca temas edilecektir.

2.1. Sülûk

Sülûk sözlükte bir yola girmek ve o yolda yürümek, yolda olmak anlamlarına gelir.²⁵ Tasavvuf ıstılahında ise bir şeyhe bağlanan kişinin belli metotlarla Allah'a doğru yaptığı içsel bir yolculuğun ifadesidir.²⁶ Fakat bu tanımlama daha çok tarikatlar dönemine aittir. Klasik eserlerin vücut bulduğu daha erken dönemde sülûk kavramı tarikatlar dönemine nispeten daha muğlak bir ifade idi. Bu dönemde sistematik ve detaylı bir şekilde uygulanan riyazetlerden söz etmek zordur. Sülûk daha çok, bütün bir dini hayatın tertip ve düzeni daha özeldir ise bizzat tasavvuf yolunu tutmakla eş anlamda kullanılıyordu.²⁷ Sistematik bir yapıyı işaret eden "Seyr ü sülûk" tabirine ilk kez Kuşeyrî'nin *Tertibü's-sülûk* adlı eserinde rastlanmakta ise de, burada da sonraki döneme benzer detaylı bir riyazet silsilesinden söz edilemez.²⁸ Daha çok şeyhin gözetimine giren sâlikin

²⁵ Râğıb el-İsfahâni (ö. 5/11. yy), *el-Müfredât*, thk. Safvân Adnân Dâvûdi, (Dimeşk: Dâru'l-kalem, 2009), "slk" md., 421; Muhammed b. Mükerrrem el-İfrîkî el-Mısırî İbn Manzur, *Lisânü'l Arab*, (Mısır, 1301), "slk" md., 12: 328.

²⁶ Ethem Cebecioğlu, "Sülûk", *Tasavvuf Terimleri & Deyimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Anka Yayınları, 2004), 587.

²⁷ Süleyman Uludağ, "Sülûk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38: 127.

²⁸ Seyr ü sülûkun tamamlanması için aşılması ve ulaşılmaması gereken makamlar için net bir rakam vermek mümkün değilse de, seyr ü sülûkun sistematik bir yapı kazanmasını gös-

zikrine dair durumlar anlatılır.²⁹ Tirmizî’de de kavram aynı minvalde anlam bulur fakat onda şeyhin gözetimi esas alınmaz ve sadece kişinin kendi çabasına vurgu yapılır ki bu husus risâlenin en ayırt edici özelliklerinden biridir. Sülûk, sâlikin Allah’a ulaşmak için bir yol tutmasıdır. İçerisinde riayet edilmesi gereken kurallar, dikkat edilmesi gereken bazı tuzaklar bulunan bir süreç kabul edilir. Ama uygulanacak riyazete dair tafsilatlı bilgiler bulunmaz; daha çok sâlikin yaşayacağı hâller anlatılır. Eserde sülûk, insanın metodik bir yolculuğudur; bu metodun uygulanmasında “uzlet ve halvet” seçilir.

2.2. Uzlet

Bir şeyden uzaklaşmak, ayrılmak, ondan fiziken ve kalben uzak olmak ya da inzivâ ve inkîtâ ile halktan başını koparmak anlamında kullanılır.³⁰ Tasavvufta da benzer şekilde sâlikin sülûkun başında halktan uzaklaşmasıdır. Bu sırf halk ile iç içe olmanın kendisine ve halka vereceği zarardan korkmak olarak değil, kötü huylardan da uzaklaşmak olarak anlaşılmalıdır.³¹ Tirmizî’de de kavram aynı anlamda kullanılır. Risâlede, uzlete girilecek yer kişinin evidir. Bundan dolayı uzlete girerken kişi, kapısını hem insanlara hem de ev halkına kapatmalıdır.

termesi açısından, “Usûl-i Aşere” tabirini zikredebiliriz. Bu sayılar 1001’e kadar ulaşsa da, en yaygın tasnif bu isimle onlu olarak yaygınlık kazanmıştır. Bu konuda, Necmüddîn Kübrâ ve Avârif müellifi Sühreverdî’nin onlu tasnifleri sonraki dönem için mihenk taşı olmuştur. Bu tasnifler bir bakıma tasavvufa girmekle eş anlamlı olan sülûkun teknik olarak seyr ü sülûka dönüşümünde bir miladı da göstermektedir. Bk. Ebû Hafs Ömer es-Sühreverdî (ö. 632/1234), *Kitabu Avâri’i’l-ma’ârif*, (Beyrut: y.y., 1966), 478-502; Necmüddîn Kübrâ, *Usûlü’l-aşere, (Fevâihu’l-cemâl ve fevâtihu’l celâl içinde)*, haz. Yusuf Zeydan, (Kahire: Dâr-u Saâdi’s-Sabâh, 1993), 91-95.

²⁹ Ebu’l Kâsım Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî (ö. 465/1072), *Risâletü tertîbi’s-sülûk*, (er-Resâilü’l-kuşeyriyye içinde), nşr. Muhammed Hasan, (Beyrut, ts.), 63, 65-67.

³⁰ Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413), “Uzlet”, *Mu’cemü’t-ta’rifât*, thk. Sıddîk el-Mînşâvî, (Kâhire: Dâru’l-fazîle., ts.), 126; İsfahânî, “Uzlet”, *Müfredât*, 564-565.

³¹ Cebecioğlu, “Uzlet”, *Tasavvuf Sözlüğü*, 672.

2.3. Halvet

Halvet, kişinin bir köşeye çekilip yalnız kalması, Allah'la baş başa kalarak O'nunla konuşması anlamında kullanılır.³² Tasavvufta ise daha çok teknik bir uygulama ve bir eğitim süreci olarak ele alınmaktadır: Sâlikin zihinsel odaklanmasını sağlaması ve özel zikirlerle riyazetini yapabilmesi için, şeyh tarafından kapalı ve karanlık bir odaya belirli bir süre konulmasıdır.³³ İlk zâhidlerden itibaren tasavvuf ehli halktan uzaklaşıp bir köşeye çekilmeyi adet edinmişlerdi. Sonraki dönemlerde bu durum devam etmiş ve tarikatlar döneminden sonra sistematik bir yapı kazanmıştır. Yalnız kalmanın Allah ile baş başa olmak gibi derûnî bir manası olduğundan, halvet sürecinde çeşitli riyâzetler de öngörülmüştür.

Tirmizî de halveti, sülûku tercih eden sâlikin kendini belli bir süre toplumdaki tecrit etmesi anlamında kullanır. Bir bakıma sülûkun uygulanış biçimi Tirmizî'de halvet adını almaktadır. Fakat Tirmizî'de halvet sürecinde bir riyazetten bahsedilmez;³⁴ riyâzetini gerçekleştirmiş kişinin manevî tecrübeleri yaşayacağı süreç ile ilgili halvet kavramı kullanılır. Tabir caizse halvetten önce bazı riyâzetler ile sâlikin halvette yaşayacağı tecrübelerle dair bir motivasyon ve hazır olma safhasını tamamlamış olması gerekmektedir. Kişi böylece zorlu bir yolculuğun ön şartlarını tamamlamış ve halvet için gerekli donanımı edinmiş olacaktır. Sülûk Hakk'a doğru yolculuğun adıdır, halvet ise bu yolculuğun uzlet ile başlayıp nihai noktaya ulaşan dairevi sürecin ifadesidir.

2.4. Keşf

Keşf sözlükte, bir şeyin üzerinden gizlilik örtüsünün kalkması, bir şeyin muğlak ve gizli kısmına vâkıf olma anlamlarına gelir. Keşf, bir örtünün

³² Cürçânî, "Halvet", *Ta'rifât*, 89; Abdürrezzâk el-Kâşânî, "Halvet", *Istilahâtü's-süfiyye*, thk. Abdü'l-Âl Şâhîn, (Kâhire: Dâru'l-menâr, 1988), 180.

³³ Cebecioğlu, "Halvet", *Tasavvuf Sözlüğü*, 249.

³⁴ Tirmizî, sâlikin dilediği bir zikri uygulamasından, zikredeceği isimlerden en yücesinin "Allah" lafzı olacağından başka bir telkinde bulunmaz. Fakat sâlikin zikrinden gafil olmasını şiddetle salık verir. Tirmizî, *Keyfiyeti's-sülûk*, 43.

ardında gizli kalan bir manaya ulaşmak, işlerin hakikatini anlamak;³⁵ manâ âleminde mükâşefe yoluyla ilâhî hakikatleri görmek anlamında bir terim olarak kullanılır.³⁶ Ebû Nasr Serrâc (ö. 378/988), keşfi, fehmede gizli olan bir şeyin açıklanması, sanki gözle görülür hale gelmesi olarak tanımlar.³⁷ Bu çerçevede keşf sâlikin, sülûku boyunca daha önce bilmediği manâlara vâkıf olmasının adıdır. Keşfte bir perdenin ardındaki mana ifadesi, tasavvufta, mücâdele ile sâlikin o perdeleri teker teker kaldırmasını da zorunlu kılar. Örneğin Halvetîlerin seyr ü sülûk esaslarına göre, sâlikin yetmiş bin perdeyi aşarak Hakk'a ulaşması gerekir.³⁸ Tirmizî'de kavram, bir yandan bilinmeyen bir şeyin açıkça görülmesi üzerinden işlerken, bir yandan da o bilgiyi aşmayı gerektiren bir süreç olarak anlam kazanır. Sâlikin bir sonraki keşfe geçmesinin yolu ancak keşfinin gerçekleştirildiği yere gönül vermemesiyle olur.

Diğer bir husus, Tirmizî'de keşfin, sâlikin hangi aşamada hangi keşfi bilgilere mazhar olacağıının somut düzeyde ve muhtevası belirtilerek işlenmiş olmasıdır. Yani burada Tirmizî'nin bahsettiği keşf, önceden belirlenmiş bir bilgiler bütününe işaret etmektedir. Bu da Tirmizî'nin, bu keşfi daha önce yaşayarak öğrendiğini gösteren bir hususiyettir.

Keşf ile gelen bilginin, tasavvuf düşüncesindeki yeri ve önemi de Tirmizî'nin eserini ele alırken dikkat edilmesi gereken bir husustur. Zira aşağıda zikredilecek olan keşf sürecinin tasavvufi ölçekte karşılığı bu sayede daha net anlaşılacaktır. Bilindiği gibi tasavvuf, kendine has bazı yöntemlerle hakikate ulaşma arzusundadır. Örneğin kelâm ilmi akıl ve istidlâl ile hakikate ulaşmayı amaçlarken, tasavvuf bunu keşf ve nefis terbiyesi üzerinden gerçekleştirmek istemektedir.³⁹ Bu meyanda sûfiler kişiyi hakikate götüren bilgiyi kaynağına ve güvenilirlik derecesine göre

³⁵ İsfahânî, "Kşf", *Müfredât*, 712; Cürçânî, "Kşf", *Ta'rifât*, 154-155.

³⁶ Cebecioğlu, "Keşf", *Tasavvuf Sözlüğü*, 366.

³⁷ Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî (378/988), *el-Lüma'*, thk. Abdulhalim Mahmûd Tâhâ-Abdulbâkî Surûr, (Kâhire: Dârü'l-Kütübî'l-Hadîs, 1960), 422.

³⁸ Süleyman Uludağ, "Halvetiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15: 393-395.

³⁹ Mahmut Erol Kılıç, "Bir Metodun Metodolojisi", *Usûl*, sy. 1, 2004, s. 91.

bir tasnife tabi tutmuşlardır. Örneğin Kuşeyrî, ilimlerin ilme'l yakîn, ayne'l yakîn, hakka'l yakîn derecelerine göre, keşfi, ayne'l yakîn mertbesinde değerlendirir.⁴⁰ Böylece, bilginin yükselen çizgisinde keşf, muhâdara-dan sonra ve müşahedededen önceki aşamada yer alır.⁴¹ Keşfte, kul ile Allah arasındaki perdelerin kalkması, kulun kalbine ilâhî tecellîlerin vasıtasız bir şekilde gelmesi söz konusudur. Duyuları aşan ve vasıtasız olup mükâşefe yoluyla elde edilen bilgiye Gazzâlî "ledün ilmi" adını vermektedir. Gazzâlî, ledün ilminin ilhâmın ırmağı olduğunu bu anlamda ilhâmın vahiyden sonra geldiğini, Allah'ın peygamberlere vahiy gönderirken evliyanın kalbine ilhamlar verdiğini belirtir.⁴² Bu şekilde elde edilen bilgi apaçıktır, kesinlik arz eder ve yanılı payı yoktur. Fakat bu bilgiye güvenilmesi kayıtsız şartsız değil, aksine birtakım ilkelerle gerçekleşir. Kelâbâzî, hâtırları (çoğulu havâtır: kalbe gelen manalar) keşf bahsinde, bu hâtırların, Allah'tan, melekten, nefsten ve şeytandan olmak üzere dört çeşidini belirtmiş, nefis ve şeytandan olanın insanı aldatmaya matuf olduğunu zikretmiştir.⁴³ Gazzâlî de, keşfi bilgi söz konusu olduğunda, aklî ilimleri bilmenin, riyâzet, mücâhede gibi ruhî faaliyetleri gerçekleştirmenin ve tefekkürün gerektiğini, aksi takdirde yanılığın mukadder olacağını ısrarla vurgulamıştır.⁴⁴ Buradaki mesele, sûfinin Allah'a yolculuğu esnasında bazı vasıtasız bilgilere ulaşacağı ve fakat onda bazı yanılığa açık durumların ortaya çıkabileceği ile ilgilidir. Bu yanılıklar, bizzat bilginin kendisi ile ilgili olabileceği gibi elbette sûfîyi kibre düşüren tavırlarla da ilgili olabilecektir. Sûfîler, bu tarz tehlikeli durumları anlayacak, onlara mukavemet gösterecek ilmî ve ruhî donanımı şart koşmuşlardır. Bu sebeple, bu yanılı, daha çok sülûk sürecinde olanlarda görülürken,

⁴⁰ Kuşeyrî, *Risâle*, 171.

⁴¹ Kuşeyrî, *Risâle*, 159.

⁴² Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî (ö. 505/1111), *er-Risâletü'l-ledünniyye*, (Mısır, 1327), 28-36-37.

⁴³ Ebu Bekr Muhammed el- Kelâbâzî (ö. 380/990), *et-Ta'arruf li mezhebi ehli't-tasavvuf*, (Kahire: y.y., 1994), 62.

⁴⁴ Gazzâlî, *Risâletü'l-ledünniyye*, 36-37.

sülûkunu tamamlamış olanlarda görülmez.⁴⁵ Belli bir seviyeye ulaşmış olan sûfîlerin keşf yoluyla elde ettikleri bilgi tamamen güvenilir bir nitelik arz eder. İncelediğimiz esere bu kaide gereğince baktığımızda, Tirmizî'nin bize naklettiği keşfî bilgilerin önemi daha da iyi anlaşılmaktadır.

Keşf ile ilgili kısaca zikrettiğimiz bu hususlar Tirmizî'nin risâlesinde de mevcuttur. Görüleceği gibi o da, keşfin gerçekleşeceği halvet öncesi belli bir ilmi donanımı, riyazet ve mücâhedeyi şart koşmuştur. Kişiyi keşfî bilgiler geldikçe ortaya çıkacak tehlikeli durumları, hangi keşfte nasıl davranılması gerektiği gibi hususları dikkatle inceleyerek, bu yola bir şeyhin gözetimi olmadan giren birisine son derece gerekli ve mühim uyarılarda bulunmuştur. Tirmizî de kavramı anlamsal çerçevesinde değerlendirmiş; bununla birlikte o keşf kavramının barındırdığı gizliliği açığa çıkaracak bilgiler vermekte, kavramın işaret ettiği metafizik sahayı tasvir etmektedir. Böylece "keşf" içeriği daha anlaşılabilir bir kavram halini almaktadır. Bu husus bize göre, Tirmizî'nin kavram hakkındaki özgün bakış açısını da ortaya koymaktadır.

222

OMÜİFD

3. Sülûkun Gerekçeleri ve Keyfiyeti

Tirmizî, eseri takdim ederken amacını da zikreder:

Öncelikle sana – Allah seni muvaffak kılsın - Allah'a sülûkun ve vusûlün ve O'nun huzurunda bulunmanın, O'nu müşahede örtüsünde oturmanın ve (O'nun) sana söylediklerinin, sonra O'nun huzurundan halka dönüşün, sonra onda müstehlek⁴⁶ olmanın – ki o dönüşü olmayan bir makamdır- keyfiyetini açıklayacağım.⁴⁷

Tirmizî'ye göre, insanın yaradılışındaki "yolculuk" ya da "misafir olma" vasfı ile sülûk arasında ontolojik bir bağ vardır. Bu anlamda, yol-

⁴⁵ Reşat Öngören, "Bir Bilgi Kaynağı Olarak Tasavvufu Keşfin Değeri" *İÜİFD*, 5, (2002): 89-90.

⁴⁶ Müstehlek: Allah'ta fânî olmuş, geride izi kalmamış kişi. Cebecioğlu, "Müstehlek" *Tasavvuf Sözlüğü*, 456.

⁴⁷ Tirmizî, *Keyfiyeti's-sülûk*, 36. Seyr ü sülûkun keyfiyetine dair bu açıklamanın oldukça benzerini İbn Arabî'de de görmek mümkündür. Zira döngü tamamen aynıdır. Konu ile ilgili bk. Mahmut Erol Kılıç, "Muhyiddin İbnü'l Arabî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları,1999), 20: 507.

culuk insanın aslî kaderi olarak zikredilebilir. Ona göre sülûk, bir farkındalık, yolculuğun Allah'ın rızasına uygun bir şekilde dizayn edilme çabası olarak da ifade edilmiştir. İnsanın yaratılışındaki mecburî yolculuk sülûk ile daha bilinçli ve tercihle ilgili bir nitelik kazanmaktadır:

Bil ki insanlar, Allah onları mükellef olarak yaratıp varlıktan yokluğa çıkardığından beri misafirdirler (insan bir sefer halindedir). İnsanların bu yolculuğunda cennet ve cehennem dışında bir durak (uzun zaman geçirip oyalanacak) yerleri de yoktur.⁴⁸

Ontolojik bağ da bu noktada ortaya çıkmaktadır. İnsanın yolculuğu onu zorunlu olarak bu dünyanın ötesinde bir akıbete sürüklemektedir. Sülûk bir bakıma bu yolculuğun mahiyetini, duraklarını bilip, ona olumlu yönde müdahalede bulunmak için bilinçli bir sürece dâhil olmayı da ifade etmektedir. Bu minvalde, ilk bilinmesi gerekenlerden biri “vatanların bilgisi”dir; insanın her bir durağının neresi olduğunu bilmek. Bu, Allah'ın kullarından bu duraklarda neler istediğinin bilinmesine dair işlevsel bir bilgidir ki,⁴⁹ ileride görüleceği gibi, içinde, dünya basamağında, insanı sülûka götüren ilkeleri barındırır. Bilinmesi gereken vatanlar şunlardır: 1. Elestü birabbiküm, ki oradan ayrılmış bulunuyoruz. 2. Şu an yaşadığımız dünya. 3. Küçük (uyku) ve büyük ölümden sonra varacağımız Berzah âlemi. 4. Haşr vatanı. 5. Cennet ya da cehennem. 6. Cennet haricinde keşf vatanı. Fakat bu vatanlar bunlarla sınırlı değildir ve çokluklarından dolayı insanın idraki onları tamamen kavrayamaz.⁵⁰

⁴⁸ Tirmizî, *Keyfiyeti's-sülûk*, 38.

⁴⁹ Tirmizî, *Keyfiyeti's-sülûk*, 37.

⁵⁰ Tirmizî, *Keyfiyeti's-sülûk*, 37, 38. Tirmizî, keşf kavramını risâlesinde, halvet sürecinde sâlikin elde edeceği bilgiler olarak ele alır. Cennetin dışındaki keşf ile risâledeki keşf arasında bu anlamda bir fark bulunmaktadır. Buradaki keşf, cennete ulaşan sâlikin, artık Hakk'a tam olarak vuslatıyla ilgili olmalıdır. Tirmizî'nin, insanın yoklukta varlığa geçiş aşamalarını ifade eden bu tasnifi, İbn Arabî'de de tekrar eder. Fakat İbn Arabî'de bu noktada Hakk'ın rü'yeti varken bu durum Tirmizî'de net değildir. Zira eserde, “cennet haricindeki keşf vatanı” ifadesi açıklanmaz. Arabî'nin bu konudaki görüşleri için bk. Kılıç, “İbnü'l Arabî”, 507.

Dünya bu vatanlar içinde teklifin, imtihanın ve amellerin mahal-li/yeri olması yönüyle bizim muhtaç olduğumuz vatana da ifade eder.⁵¹ Aslı kaderi olan yolculuğunda insanı Hakk'a götürecektir olan sülûk da, dünyanın gösterdiği karakterle yakından ilgilidir: "Her akıllı kişinin, bu yolculuğun (dünya merhalesinin) meşakkatle, hayat sıkıntısıyla, imtihan ve belayla, tehlikelerle, çetin zorluklarla mebnî olduğunu bilmesi gerekir."⁵² Zira bu dünyada nimetlerin, lezzetlerin tam olması düşünülemez. Misafir olanın, bu dünyada kendisine yarayacak olana ihtiyacı vardır ki o da esasen bu dünyanın kendisiyle değil, sonraki merhaleler ile ilgilidir. Sâlike düşen bu dünyada "bir gece" ya da "bir saat" kalıp sonra ayrılacağını bilerek hareket etmesidir. "Bu durumda olan için rahat (etmek) nasıl düşünülür?"⁵³

Bu düşünce üzerinden Tirmizî, amacının, varını yoğunu dünyalık kazanca veren nimet ehline bir cevap vermek değil – zira bu kişi Tirmizî indinde hakir görülür - tam tersine müşâhede lezzetini tatmakta acele edenlere nasihatte bulunmak olduğunu belirtir. Zira bazı sûfi büyükleri bu amaçla acele edilmesinde, "vakit israfı", "rütbe noksanlığı" ya da "kişinin bulunduğu vatana uygun olmayan (dünyaya karşı gerekli tavrın gösterilmemesi noktasında) bir noksanlık gördükleri için bu durumu hoş karşılamamıştır.⁵⁴

Sülûkun bir gerekçesi, dünyadaki noksanlıktır. Diğer bir gerekçesi ise yolculuğun ahiret aşamasında, kişinin Allah'ın huzuruna çıktığında yanında getirdiği amellerin niteliği ile ilgilidir. Tirmizî, Allah'ın huzurunda hem zâhir hem bâtın amelle bulunmanın en iyisi olduğunu belirtir. Çünkü insan ruhânî olarak da cismânî olarak da amelleri üzere diriltilecektir. Kalbi dünyadan temizleyerek ilâhî huzura çıkmak icap eder.

Bunu anladıysan bil ki – Allah seni ve bizi muvaffak kılsın - vasıtaları terk etmek suretiyle Hakk'a vâsıl olmayı, (elde edeceğin ilmi) O'ndan

⁵¹ Tirmizî, *Keyfiyyeti's-sülûk*, 37.

⁵² Tirmizî, *Keyfiyyeti's-sülûk*, 37.

⁵³ Tirmizî, *Keyfiyyeti's-sülûk*, 38, 39.

⁵⁴ Tirmizî, *Keyfiyyeti's-sülûk*, 39, 40.

almayı ve O'nunla yakınlık kurmayı dilerse, kalbinde Allah'tan başkası için (zebânî) bir bekçinin olması (kalbinde Allah'ın dışında bir şeye dair isteğin yer etmiş olması) senin için uygun değildir.⁵⁵

Tirmizî, sülûkun düşünsel alt yapısını “yolculuk, misafirlik” kavramları üzerine inşa ederek, bir sonraki ahiret aşaması için edinilmesi gereken bâtinî amellere vurgu yapar. Bunu edinmenin yolu da sülûk ile mümkün olmaktadır. Sülûk böylece, Hakk'a ulaşmak için bir metodu da ifade eder. Risâle özelinde, bu metodun iç dinamikleri, “uzlet”, “halvet” ve “keşf” kavramlarıyla oluşturulur. Sülûk bu kavramların sâlik tarafından hayata geçirilmesiyle bir metoda dönüşür. Tirmizî bu aşamada, “uzlet ve halveti seçim” başlığını açar.

4. Uzlet ve Halveti Seçim

Tirmizî'ye göre insan, aslı kaderi olan misafirliğini, yolculuğunun duraklarını, dünyayı ve onun tehlikelerini bildikten sonra, uzlet ve kalabalığa karşı halveti tercih etmelidir. Fakat Tirmizî, uzlet ile insanları sûreten terk etmeyi değil, onlarla yakın ilişkiler içinde olmayı, onların (halvete girmesinden dolayı oluşacak) ilgilerinin, sarf ettikleri iltifat içeren boş sözlerinin kişinin kalbinde yer etmemesini kasteder.⁵⁶ Aksi halde, uzlete girip halveti tercih ettikten sonra, insanlarla bu tarz yakın ilişkilere devam etmek, insanların teveccühünden kaynaklanan gücü kullanmaya yönelmek, sülûktaki amacın başka bir yöne kaymış olduğunu gösterir:

Her kim evinde uzlete girer, fakat kapısını insanların kastına açarsa (onların teveccühlerine itibar ederse), o riyaseti ve şöhet olmayı istemektedir. O, Allah'ın kapısından kovulmuştur. Onun helâki kendisine, ayakkabısındaki bağcaktan daha yakındır. Allah! Bu makamda

---

⁵⁵ Tirmizî, *Keyfiyyeti's-sülûk*, 41.

⁵⁶ Tirmizî, *Keyfiyyeti's-sülûk*, 43. Halvete giren kişinin, aynı zamanda toplumun içinde bulunması, onlarla fiziki yakınlık içinde bulunması da sürecin bireysel bir çabaya dayandığını göstermektedir. Tarikatlarda dış dünyadan soyutlanma durumu burada söz konusu değildir; görüleceği gibi halvetteki kişinin halkın bazı sırlarına vakıf olması ve bunları kimseye söylememesinin istenmesi, sâlikin o kişileri bizzat tanıdığını da gösterir.

nefsinin hilelerinden sakın. İnsanların pek çoğu bu makamda helâk oldular.⁵⁷

Uzleti seçen kişiye zâhirî amelleri ikâme edebileceği ilim gereklidir. Bu şükür bâbıdır. Sonra vera', zühd ve tevekkül gelir. Yani bu kavramlar hakkında bilgi ve hâl sahibi olmak gerekir. Tevekkül bâbında sâlikte bazı kerametler görülür. Tevekkül, risâle özelinde, halvetin başlangıcını ifade eder ki, sâlikte bu aşamada kerametler görülmesi ilginç bir durum olarak görülebilir. Bize göre bunun iki sebebi olabilir. Birincisi, risâlenin başında, Tirmizî'nin "Ey velî" olarak hitap ettiği kişinin gerçek olması ya da bu seviyedeki birine hitap edilmiş olması, muhatabın belli bir manevî makamda olduğunu gösterir; onun için halvet öncesinde de bazı manevî semerelerin bulunması mümkündür. Ki Tirmizî halvet öncesi riyazeti şart koşmaktadır:

Senin için halvetten önce riyâzet şarttır. Riyazet ise ahlâkı güzelleştirmek, cimriliği terk etmek ve ezaya katlanmaktan ibarettir. Kim ki riyazetinden önce fethini gerçekleştirmezse (fethini öncelemezse) pek nadir durumlar hariç, o kişiden hayır gelmez (ondan adam olmaz).⁵⁸

Bu açıdan, kerametler için tevekkül bâbı erken görülmeyebilir. İkinci olarak, halvetin daha başlangıcında kerametlerin görülmesi, kerametın Hakk'a giden süreçte çok mühim bir etken olmadığı, hatta onun üzerine aşılacak pek çok yolun bulunduğunu göstermek için de bu aşamada kerametlerden söz edilmiş olabilir:

Tevekkülün ilk hâlinde sende dört keramet gerçekleşir. Bu senin tevekkülün ilk derecesini elde ettiğinin alâmeti ve delilidir. (Bu kerametler), tayyü'l-arz,⁵⁹ su üzerinde yürümek, uçmak ve bir şeyi mevsimi olmadan yemektir. Bunlar bu bâbın (tevekkülün) hakikatleridir. (Bu makamda meydana gelen, olması beklenen kerametlerdir). Sonra

⁵⁷ Tirmizî, *Keyfiyeti's-sülûk*, 43.

⁵⁸ Tirmizî, *Keyfiyeti's-sülûk*, 42. Buradaki fethi riyâzetin öncesine almak muğlak ve izaha muhtaç bir ifade gibi durmaktadır. Fakat anladığımız kadarıyla, halvetten önce bazı hasletlerin kazanılması, halvet sürecine hazır hale gelmek ve deyim yerindeyse ham bir şekilde halvete girmemek, kalbin keşfe açık olması kastedilmiştir.

⁵⁹ Uzun mesafeleri kısa sürede almak.

makamlar, hâller ve kerametler, ölünceye değin gelmeye devam eder.⁶⁰

Sâlikin, hangi makamda olduğunu ve vehminin kendisine hâkim olmayacağını bilene kadar halvete girmemesi gerekir. Eğer vehmi kendisine hâkimse ya da kişi bu mizaçta ise ancak mümeyyiz bir şeyhin gözetiminde halvete girmek uygun olur; fakat sâlikin gücü vehminden fazlaysa düşünmeden halvete girebilir.⁶¹ Halvete girilmesiyle beraber, halvet sürecinde vuku bulacak bazı hâller, ortaya çıkabilecek tehlikeler, dikkat edilmesi gereken hususlar, halvetin âdâpları olarak Tirmizî tarafından somut düzeyde anlatılır.

4.1. Halvetin Âdâbı

Tirmizî'nin bu bölümdeki açıklamaları, mistik bir tecrübenin mahiyetini detaylı denilebilecek bir şekilde anlatması bakımından oldukça önemlidir. Her ne kadar bu hâller tecrübe edilmeden bilinemez ise de, tecrübenin içeriğine dair bilgiler yol gösterici niteliktedir.

Halvette ilk kaide, halvete girenin kapısını insanlara ve ev halkına kapatması, dilediği bir zikirle meşgul olmasıdır. Zikredilecek isimlerin en yücesi "Allah" ismidir. Zikir esnasında fasit hayallerin kişiyi zikirten alıkoymaması için dikkat edilmelidir.⁶² Bu ruhsal bir kaidedir. Bunun yanında fiziki olarak da bazı ilkeler vardır:

⁶⁰ Tirmizî, *Keyfiyyeti's-sülûk*, 42. İfadeler, sâlikin hâlden hâle evrileceğine, bir makâmdan diğer bir makâma geçeceğine işaret etmektedir. Hâlin değişebilirliği, makâmın ise bir sabitesi vardır. Tasavvuf düşüncesinde de, bir makâmda kalınmaz ve sürekli bir ilerleme öngörülür. Sâlik, bir makâmda belli bir süre kalır, o makâmın icabını yerine getirecek oranın mükimi olduktan sonra, Allah'ın izniyle bir sonraki makâma geçer. Ayrıca, Şa'rânî'de bu dört keramet, yirmi beşinci keşfte zikredilir. Bk. Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 58-59; Kuşeyrî, *Risâle*, 132; Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, 244; Kâşânî, *Istilahâtü's-sûfiyye*, 107-108; Şa'rânî, *el-Envâru'l-kudsiyye*, 109.

⁶¹ Eserde, yol gösterici olarak şeyh kavramı sadece burada geçer. Eğer kişi kendinde kusur görür, keşflerde vehmine yenik düşeceğine inanırsa mümeyyiz bir şeyh gerekir. Böyle bir endişesi yoksa sâlik düşünmeden halvete girebilir. Bu ikazın dışında halvet süreci tamamen kişinin bireysel olarak uyguladığı bir riyazettir. Tirmizî, *Keyfiyyeti's-sülûk*, 42.

⁶² Tirmizî, *Keyfiyyeti's-sülûk*, 43.

Gıdana da dikkat et. Gıdanın, hayvanî yağ dışında yağlı olmasına çalış, o daha iyidir. Tokluktan ve aşırı açlıktan sakın. Aşırılıkta, uzun hayallere ve hezeyanlara sebep olan bir kuruluk (sertlik) vardır.⁶³

Eğer bu tecrübe sırasında, vâridatta bazı sapsmalar ve bozukluklar olursa, bundan endişe etmemek gerekir; bu vâridat “melekî” ya da “şeytanî” olabilir. Sâlik her ikisini aynı anda nefsinde bulacaktır. Önemli olan bu ikisinin arasındaki farkı anlamaktır. İkisinin arasındaki farkı anlamamanın yolu ise şudur: Melekî olan vâridat ardında sakinlik, lezzet ve ilim bırakır; onda elem olmaz. Şeytanî ise ardında, adalelerde ağrı, elem, tasa ve hayret bırakır. Onda bir karışıklık vardır. Bundan sakınmak gerekir.⁶⁴ Sâlikin, Allah kalbinden korkuyu giderinceye kadar zikre devam etmesi ve “Ne? (Bu da nedir?)” diye sormaması gerekir.⁶⁵

Halvette olmanın bir âdâbı da, “O’nun benzeri hiçbir şey yoktur.” (eş-Şûrâ, 42/11) âyeti mûcibince pek dikkatli olmaktır.

(Halvetinde) suretlerden sana tecelli edecek (görünecek) olanların hepsi, ‘Ben Allah’ım!’ diyecek. Subhânallah! Sen O’nunlasın (O olamazsın, ancak O’nun bir yaratışın) de.⁶⁶

Bu aynı zamanda halvetteki *birinci akittir*. Halvette Allah’tan başka bir şey talep etmemek, sâlikin himmetinin Allah’tan gayrisıyla ilgili olmaması, Allah’ın kâinattaki her şeyi sâlike sunsa bile sâlikin onu edeple alması, ancak bu aldığı anda takılıp kalmaması, onunla oyalanmaması ve zikrine devam etmesi, gerçek talebinde mukîm olması da *ikinci akittir*. Zira halvet süreci, halvette sâlike sunulanlar bir imtihandır. Maksada tekabül etmez.⁶⁷

⁶³ Tirmizî, *Keyfiyyeti’s-sülûk*, 43, 44.

⁶⁴ Tirmizî, *Keyfiyyeti’s-sülûk*, 44.

⁶⁵ Esas aldığımız metinde ifade “Allah kalbinden korkuyu giderene kadar zikre devam et.” şeklinde geçmektedir. Hıyâlî’nin neşrettiği metinde, “Kalbin Allah’a sığınacak.” şeklinde bir mana vardır. Bk. Tirmizî, *Keyfiyyeti’s-sülûk*, 44; Hakîm et-Tirmizî, *Keyfiyyeti’s-sülûk ilâ Rabbi’l-âlemin ve yelîhi beyânü’l-fark*, 14.

⁶⁶ Tirmizî, *Keyfiyyeti’s-sülûk*, 44.

⁶⁷ Tirmizî, *Keyfiyyeti’s-sülûk*, 45.

İki akit, aynı zamanda sâlik için iki tuzağa da işaret etmektedir. Halvette zuhur edecek hadiseler her zaman sâlike görünenin ya da gelen mananın sıhhatine işaret etmez ya da vâridât sırf imtihan amaçlı olabilir. Esas olan, halvete hangi niyetle girildiyse o niyeti muhafaza edebilmektir.⁶⁸

Buraya kadarki kısımda Tirmizî, halvetin düşünsel ve dinî gerekçelerini, halvetteki âdâbı ve dikkat edilmesi gereken hususları işaret eder. Süreç bu ön hazırlıklarla başlatılır da denilebilir. Ardından, kategorik olarak keşf süreci adım adım verilir.

5. Keşf Süreci

Birinci keşf, kişiden gâib olan hissî âlemin keşfidir. Öyle ki sâlik bu keşfte halkın evlerinde olan bitenleri görür; ne duvarlar ne de karanlık burarlarda olup bitenleri sâlikten gizleyemez. Fakat sâlike düşen görev, halkın evlerinde gördüğü sır niteliğindeki şeyleri gizlemesi, kimsenin sırrını kimseye açmaması, “bu hırsız”, “bu zânî”, “bu gıybetçi” şeklinde sözler sarf etmemesidir. Burada sâlik Allah’ın “Settâr” ismini hatırlamalı, zikrine devam etmelidir.⁶⁹ Bu keşf hisle (duyuyla) ilgilidir. Diğer yandan bir de hayalî keşf vardır. Hissî ve hayalî keşf arasındaki fark şudur: “Halktan birini ya da onun bir fiilini görürsen; gözlerini kapadığında keşf sende devam ediyorsa o senin hayalindir. Kayboluyorsa, idrak senin onu gördüğün yerde kalmıştır (böylece gördüğün şey gerçekten bir mekânda var olması dolayısıyla gerçektir).”⁷⁰ Keşf süreci böylece hissî olandan hayalî olana doğru devam eder. Zikre devam edildiğinde *ikinci keşf* gelir: Aklî manaların hissî sûretlerde sâlike gösterilmesi. Ama bu manalar zordur,

⁶⁸ Bu sistem, tasavvufun en temel kabullerinden biridir. Yani Hakk’a ulaşmak isteyen sâlikin yoluna türlü engellerin çıkması ve her bir engelin aşılması halinde Allah’a ulaşılabilmesi. Herevî’nin vadilerinden, Attâr’ın Simurg’una varıncaya kadar bu ruhânî gerçek tasavvufta sıklıkla işlenmiştir.

⁶⁹ Tirmizî, *Keyfiyeti's-sûlûk*, 45.

⁷⁰ Tirmizî, *Keyfiyeti's-sûlûk*, 46. Hissî keşfte duyular yoluyla görme vardır. Hayalî olanda, kişinin idrakinde devam eden bir süreç vardır ki o artık duyularla ilgili değildir. Kaybolması durumu ise, idrakin görülen yere bağlı olması, görülenin artık görülmemesiyle hayalin de ortadan kaybolması demektir.

bunların manasını ancak nebîler ve Allah'ın dilediği sıddîkler bilebilir. Salik bununla meşgul olmamalıdır (ne olduğunu anlamaya çalışmamalıdır). Sâlik bu keşf esnasında susuzluk hissedebilir; su bulamazsa süt içmeli, ya da ikisini karıştırmalı yahut bal içmelidir.⁷¹

Hissî keşfi müteakiben gelen hayalî keşfin de sâlikten kalkması ve manâ âlemine varması icap eder. Bu aynı zamanda *üçüncü keşftir*:

Senden hayal âlemi kaldırılana, maddeden mücerred mana âlemi ve zikrettiğin (mezkûrun) sana tecellî edene kadar zikre devam et. O seni zikirden fâni kılar. (Allah'ın tecellîsinden doğan zevk sırasında zikre hacet kalmaz.) Bu ya müşâhede ya da nevmedir.⁷²

Zikredilenin (Allah'ın) tecellîsi *dördüncü keşf* olarak nitelenebilir. Hakk'ın tecellîsinde müşâhede ya da nevmenin ortaya çıkması, ya sâlikin mertebesinden yahut ruh hâlinden kaynaklanıyor olmalıdır. Her ne kadar Tirmizî bu durumla ilgili bir şey demiyor ise de kavramların içeriğinden bu sonuca ulaşabiliriz. Tirmizî ikisinin ayrımı hususunda, müşâhedenin ardında bir lezzet bırakacağını, nevmenin ise akabinde yakaza, istiğfâr ve pişmanlığın geleceğini belirtir.⁷³ Sonra Allah sâlike, *beşinci keşf*⁷⁴ olarak meleklerin mertebesini verir. Bu mertebede ona, ilk olarak madenî taşların sırrı verilir. Bu, *altıncı keşftir*⁷⁵. Böylece sâlik, her bir madenin hususiyetini, faydalı ve zararlı yönlerini külliyyen bilir. Ama sâlik bu bilgiye kapılır, bu sırlara âşik olur ve onlarla oyalanırsa, Allah korumasını sâlikten kaldırır ve sâlik için bu durum hüsrana dönüşür. Sâlikin, bu bilgiden istifade etmekle beraber zikrine devam etmesi gerekir. Böylece ona *yedinci keşf* olan nebatın bilgisi verilir. Bütün nebatât sâliki çağırır ve kendi hususiyetinden, faydalı ve zararlı yönlerinden bahseder. Sâlikin nebatâ karşı

⁷¹ Tirmizî, *Keyfiyyeti's-sülûk*, 46.

⁷² Müşâhede: Hakk'ın gönülde hâzır olması, eşyayı tevhid ile görmek demektir. Nevme: Şaşkınlık ve uyku hali. Nevmede müşâhedenin aksine, vardığı mertebede şuur içinde değil de bir gaflet hâkim olur. Akabinde bu yüzden pişmanlık bırakır. Bk. Tirmizî, *Keyfiyyeti's-sülûk*, 47; Zafer Erginli v.đgr., *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, ed. Zafer Erginli, (Trabzon: Kalem Yayınevi, 2006), 770.

⁷³ Tirmizî, *Keyfiyyeti's-sülûk*, 47.

⁷⁴ Tirmizî, *Keyfiyyeti's-sülûk*, 47.

⁷⁵ Tirmizî, *Keyfiyyeti's-sülûk*, 47.

tutumu da bir öncekinin aynısı olmalıdır.⁷⁶ Sâlikin bu esnada gıdasına dikkat etmesi icap eder. Madenlerin bilgisine dair keşfi esnasında gıdası hararetili ve rutubetli, nebâtın bilgisine dair keşf esnasında ise gıdanın harareti ve rutubeti mutedil olmalıdır.⁷⁷ Bunun ardından *sekizinci keşfe* tekabül eden canlılar âleminin bilgisi gelir. Canlılar sâlike selam vererek kendilerindeki faydalı ve zararlı yönleri ona bildirirler. Burada her bir âlem sâlike tesbîh ve tahmîdlerini öğretirler. Fakat bu öğrenmede bir incelik vardır:

Sen baktığında, bütün âlemi, senin de meşgul olduğun zikrin aynısıyla meşgul görürsen, senin bu keşfin hayalidir, hakîkî değildir. Bu, mev'ûdâtta senin için ikâme olunmuş hâlidir (Bu hayali görmen senin için mevcudâtta ikâme edilmiştir.) (Her bir âlem için) zikirlerin çeşitliliğini gördüğünde ise bu keşf sahihtir.⁷⁸

Dokuzuncu keşf sâlike “her canlıda isti'dâtına göre etkisi görülen, hayatın işleyiş tarzının ve bu tarzın hayatın içine nasıl konulduğu bilgisinin” verilmesidir.⁷⁹

Onuncu keşif “levâihu'l-levhiyye”nin sâlike verilmesidir. Sâlike korku ile hitap edilir, sâlikin üzerindeki hayaller çeşitlenir. Sâlik burada, dönüşümlerin sûretlerini; latîf bir cismin nasıl kesîf bir cisme ve kesîf bir cismin nasıl latîf bir cisme dönüştüğünü görür.⁸⁰

Sâlikin keşf süreci aynı zamanda onun manevî seyahat aşamalarını da ifade etmektedir. Böylece sâlik onuncu keşften sonra Allah'ın huzuruna varır.

⁷⁶ Tirmizî, *Keyfiyyeti's-sülûk*, 47.

⁷⁷ Tirmizî, *Keyfiyyeti's-sülûk*, 48.

⁷⁸ Tirmizî, *Keyfiyyeti's-sülûk*, 48.

⁷⁹ Tirmizî, *Keyfiyyeti's-sülûk*, 48.

⁸⁰ Tirmizî, *Keyfiyyeti's-sülûk*, 49. Levâih: Serrâc, levâihi, manevî yükselişin artmasında bir hâlden bir hâle geçişle birlikte, esrâr-ı zâhirde beliren durum olarak tanımlar. Levh ise Küllî Nefs karşılığında kullanılır. Sâlik bu aşamada, Küllî Nefs'ten gelen ilâhî nurûn pırlantılarına gark olmaktadır. Serrâc, *el-Lüma'*, 412; Cebecioğlu, “Levâih”, *Tasavvuf Sözlüğü*, 399.

On birinci keşfte sâlike uçuşan kıvılcımların nuru verilir. Sâlik bu nurdan saklanmak ister: “Korkma! Zikrine devam et. Eğer zikrine devam edersen (bu kıvılcımlardan) sana bir zarar gelmez.”⁸¹ Sâlik bu keşfte kalmaz devam ederse, ona *on ikinci keşf* olarak, “tevâli”⁸² nuru ve küllî sûretlerin terkîbi verilir:

(Bu keşfte), İlâhî hazrete varmanın ve Hakk’ın huzurunda bulunmanın, sonra O’nun huzurundan ayrılıp halka dönmenin âdâbını; zâhir ve bâtın yönleriyle daimî müşâhedeyi, herkesin idrak edemediği bir hayali, eğer (orada) zâhirden bir eksiklik olursa bunun bâtından tamamlandığını, Zât’ın tek olduğunu ve (bu hakikatte) bir eksiklik bulunmadığını, ilâhî ilimlerin (doğrudan) Allah’tan nasıl elde edildiğini, kabiliyetli olanlardan mütelakkî olanlar için (ilmini Allah’tan doğrudan alanlar için) neyin uygun olduğunu, kabz, bast, alma ve vermenin âdâbını, kalbin yakıcı helâktan nasıl muhafaza edileceğini, (Hakk’a giden) yolların düz değil dairevî olduğunu ve bu risâlenin (kapsamından dolayı söylenilmeyen) başka şeyleri bizzat görürsün.⁸³

232

OMÜİFD

Sâlik bu keşfte kalmaz devam ederse ona, *on üçüncü keşf* verilir. Bu keşfte sâlik, nazarî ilimlerin, selîm fikirlerin, zihinlere gelen yanılgıların, fehm ve vehm arasındaki farkın, tekvînâtın ruh ve cisim âlemleri arasında oluşumunun ve bu oluşumun sebeplerinin, ilâhî sırrın görünen âlem üzerindeki işleyişinin bilgisiyle mücehhez olur.⁸⁴

Sâlik burada da takılıp kalmaz devam ederse, ona tasvîr, tahsîn ve cemâl âlemi verilir. Bu *on dördüncü keşftir*. Bu âlemlerde sâlik, akılların⁸⁵

⁸¹ Tirmizî, *Keyfiyyeti’s-sülûk*, 49.

⁸² Kulun bâtınında, ilâhî isimlerin tecellî etmesidir; böylece onun bâtınınun ahlâkı ve ruhâniyeti güzelleşir. Kâşânî, “Tevâli”, *Istilahâtü’s-sûfiyye*, 85.

⁸³ Tirmizî, *Keyfiyyeti’s-sülûk*, 49-50.

⁸⁴ Tirmizî, *Keyfiyyeti’s-sülûk*, 50.

⁸⁵ Tirmizî, “*عقول* (akıllar)” kelimesinin içeriğine değinmez. Biz sâlikin bu akıllara şahit olduğu yeri de göz önüne alarak, Gazzâlî’nin “Eşyanın bâtın ve sırlarını, hakikatlerini bilir.” dediği aklın kastedildiğini düşünüyoruz. Nitekim, sâlikin bulunduğu yer, gözün gördüğünü aşan, - ki Gazzâlî de aynı bahiste göz yalnız eşyanın zâhirini görür der - bir yerdir ve ancak Gazzâlî’nin tanımladığı bir akıl burada bulunabilir. Tirmizî, *Keyfiyyeti’s-sülûk*, 50; Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî (ö. 505/1111), *Mişkâtü’l-envâr*, thk. Abdülazîz İzzeddîn, (Beyrut: Âlemü’l-kütüb, 1986), 124.

mukaddes sûretlerde ikinci nefislerin⁸⁶ nasıl güzel bir nizam ve şekilde, ağırbaşlılık ve rahmetle muttasıf bulduklarını görür.⁸⁷

Salikin *on beşinci keşfi* ona kutupluk mertebesinin ve daha önce lisan âleminde gördüklerinin hepsinin ona gösterilmesidir:

Bu âlem sana tecellî edince, (ilâhî âlemden gelen) yansımaları, daimî olanların devamlılığını (âlemdeki sürüp giden işleyişi), ebedî olanın sonsuzluğunu, mevcûdâtın tertibini ve varlığın bu mevcûdâttaki işleyişini bilirsin. Sana ilâhî hükümlerin ve onları koruyabilmenin, emâneti ehline teslim etmenin kuvveti verilir. (Yine) sana bu mertebede, rumûz⁸⁸ ve icmâl, vehb, setr ve keşf verilir.⁸⁹

On altıncı keşfte sâlike, hamiyet, gazab, ve taassub âlemi(nin bilgisi) verilir. Ve sâlik, âlemin görünüründeki ve suretlerdeki farklılıkların ve bunun gibi başka şeylerin de yapısını anlar.⁹⁰

Sâlik bu mertebede de kalmaz devam ederse, ona *on yedinci keşf* verilir: Gayret âlemi,⁹¹ Hakk'ın keşfi, selîm görüşler, istikamet üzere olan mezhepler, doğru şeriatler. Bu mertebede sâlik, Allah'ın kudsî bilgisiyle âlemi en güzel zînet ile tezyîn ettiğini görür. Burada gördükleri sâlike bir makamdan gelen keşflerdir ki bu makamda gördükleri sâliki saygı ve hürmet ile karşılar, ona ilâhî hazretteki mertebesini açıklar. Bu makâm sâliki kendisine aşık eder.⁹²

⁸⁶ “النفوس الثانية (ikinci nefisler)” ifadesi de Tirmizî tarafından izah edilmemiştir. Biz de tam olarak ifadenin kastını anlamamakla beraber, eserin baş tarafında zikredilen vatanlardaki oluşum aşamalarına istinaden, yaratılmış insanı kastettiğini düşünüyoruz. Tirmizî, *Keyfiyyeti's-sülûk*, 50.

⁸⁷ Tirmizî, *Keyfiyyeti's-sülûk*, 50.

⁸⁸ İfadelerdeki incelikleri anlama kabiliyeti.

⁸⁹ Tirmizî, *Keyfiyyeti's-sülûk*, 51.

⁹⁰ Tirmizî, *Keyfiyyeti's-sülûk*, 51.

⁹¹ Sâlikin gayretini Allah'a sevk ettiği ve bu sığata nail olduğu mahal. Ya da bu âlemin icaplarının neler olacağına dair bilgilerin sâlike verilmesi.

⁹² Tirmizî, *Keyfiyyeti's-sülûk*, 51, 52.

Fakat sâlik bu aşka takılıp kalmadan geçmelidir. Bu aşamada *on sekizinci* keşf meydana gelir. Bu vakâr, sekîne, sebât, sırlardaki gizliliklerin ve bu sanatın ne şekilde oluştuğunun sâlike açılmasıdır.⁹³

On dokuzuncu keşf, sâlike, hayret, kusur, acz, ve amellerin yapılarının (yani amellerin nitelikleri ile bilgilerinin) verilmesidir.⁹⁴

Sâlik, *yirminci keşfte* cennetliklerin ve cehennemliklerin mertebelerine vakıf olur. Orada, cennet ehlinde bazısının bazısına nasıl üstün olduğunu, cehennemliklerin azabının da nasıl bir kısmının diğerinden fazla olduğunu görür. Böylece, her bir grubun, onları cennete ya da cehenneme götüren amellerini, böylece her birinin olduğu yeri hak ettiğini anlar.⁹⁵

Yirmi birinci keşfte sâlike müstehlek ruhlar gösterilir. Öyle ki bu ruhlara vecd galebe çalmıştır; onlar şaşkınlık ve hayret içindedirler. Sâliki de kendi durumlarına katılmaya çağırırlar. Fakat sâlik bu davete uymayıp keşfine devam ettiğinde, *yirmi ikinci keşf* kendisine verilir. Bu, sâlikin baktığında, sadece kendisini gördüğü bir nurdur:

(O nurda) seni büyük bir vecd, şiddetli bir heyemân⁹⁶ kaplar. Orada daha önce hiç bilmediğin, Allah'tan bir lezzet bulursun. Gördüğün her şey gözünde değersizleşir. Ve sen kandilin sallanması gibi sallanırsın.⁹⁷

Sâlik burada da kalmazsa, *yirmi üçüncü keşf* gerçekleşir. Bu keşfte sâlike insanoğlunun sûretleri ve yükselip alçalan perdeler gösterilir. Onların kendilerine has bir tesbihleri vardır. Sâlik bu tesbihi duyunca tanır. Ama sâlik burada korkup dehşete düşmemelidir, zira kendi sûretini bu suretlerin arasında görecektir ve içinde bulunduğu vakti(n anlamını) tanıyacaktır.⁹⁸

⁹³ Tirmizî, *Keyfiyyeti's-sülûk*, 52.

⁹⁴ Tirmizî, *Keyfiyyeti's-sülûk*, 52.

⁹⁵ Tirmizî, *Keyfiyyeti's-sülûk*, 52.

⁹⁶ Heyemân: Sâlikin hayrette kalması, İlâhî nurları temâşasından dehşete düşmesi. Kâşânî, "Heyemân", *İstilahâtü's-sûfiyye*, Heyemân" md., 320; Cebecioğlu, *Tasavvuf Sözlüğü*, 265.

⁹⁷ Tirmizî, *Keyfiyyeti's-sülûk*, 53.

⁹⁸ Tirmizî, *Keyfiyyeti's-sülûk*, 53.

Yirmi dördüncü keşf, rûhânî sırların ve erişebilmek için çabaladığı şeylerin sâlike verilmesidir. Sâlik kendisine verilenlere doğru nazar edince, kendisinin eriştiği her şeyi ve fazlasını görür. Bu bakıştan sonra ne ilim ne de bakan göz kalır. Sadece, sâlikin orada müşâhede etmekte olduğu vardır. Sâlik bu aşamada, gâyesinin, menziline, rütbesinin nihayetinin, sûretine karşılık gelen ismin, hazzının, velâyet marifetinin nerede olduğunun bilgisine vâsıl olur.⁹⁹

Sâlike *yirmi beşinci keşfte* nûr mülkünden gelen her fiilin bilgisi, özellik ve anlamları, elde edilebilme (bilgisi) ve her birinin ayrıntılarından verilir.¹⁰⁰

Yirmi altıncı keşf sâlike “muharrık”ın (işlerin ve kâinatın öldürücüsü) bildirilmesidir.¹⁰¹ Sâlik burada da durmazsa, diriltilir, sonra kaybedilir, sonra fenâ buldurulur, sonra müşahhas kılınır, sonra (yine) diriltilir. Ta ki sâlikten, isyanın eserleri silinir ve sadece hüznü kalır. Sonra sâlik hazır edilir, (Allah ile) bâkî kılınır, toplanılır ve kaybedilir. Sonra çeşit çeşit olan ve fakat sâlike uygun görülen bir hilat sâlike giydirilir. Bunu *yirmi yedinci keşf* olarak kabul edebiliriz.¹⁰²

Keşf süreci burada noktalanır. Sâlik bu aşamadan sonra, arzla mukayyet olan hissî âleme (dünyaya) geri gönderilir ya da, fenâ bulunduğu yerde tutulabilir. Bu, keşfin akıbetinde olabilecek iki durumu ifade eder.¹⁰³ Tirmizî, sâlikin bu yolculuğu ve son aşamada dönüşünden sonra, keşf bahsini bitirir ve keşfini gerçekleştirmiş olanlardan hareketle bazı zümrelerden bahseder.

Yukarıda zikredilen “hissî âleme (dünyaya) geri gönderilir” ifadesinin bir açılımı niteliğinde, Tirmizî, “merdûd” kavramını kullanır. Yani sülûkunu tamamladıktan, Hakk'ta fenâ bulduktan sonra halka geri dö-

⁹⁹ Tirmizî, *Keyfiyeti's-sülûk*, 53.

¹⁰⁰ Tirmizî, *Keyfiyeti's-sülûk*, 54.

¹⁰¹ Tirmizî, *Keyfiyeti's-sülûk*, 54.

¹⁰² Sâlikin keşfinin akabinde yeniden elde ettiği benlik. Tirmizî, *Keyfiyeti's-sülûk*, 54.

¹⁰³ Sâlik artık deveranını tamamlamış olarak, bir bakıma bu dünyaya bir dönüş yapmıştır.

nen ve onları irşâd edenler kastedilir. Merdûd, “döndürülenler” anlamında olumlu bir muhtevaya sahiptir. Bu makâmda olanlar “müstehelek”tir. Bu makâmda kalır ve öylece haşredilirler.¹⁰⁴ Tirmizî’nin müstehelek dediği zümre içinde maksadına ulaşmış olanların en kâmil olanı da merdûddur.¹⁰⁵ Bunların da bir kısmının diğerine tıpkı peygamberlikte olduğu gibi üstünlüğü vardır.

Merdûd iki sınıftır: Sûfiyye ve Melâmetiyye. Sûfiyye, halka irşâd ve hidâyet lisânıyla gönderilmiş olan peygamber vârisi âlimlerdir. Tıpkı peygamberlerin de birbirlerine üstünlükleri olduğu gibi onların da birbirlerine üstünlükleri vardır. Onları ortak noktada birleştiren ise halkı davet etmeleridir. Onlardan bazıları Mûsa, bazıları Îsâ, İshâk, İsmâîl, Âdem ve başka peygamberlerin lisânıyla halkı davet ederler. Onlar hâl ehli olan sûfilerdir. Melâmetiler ise Hz. Peygamberin lisânı ile halkı davet eden temkîn ve tahkîk ehlidir. Onlar da halkı ubûdiyyetin hakikatindeki fenâ¹⁰⁶ ya da ubûdiyyet makâmının gerektirdiği zillet ve iftikâr bâbından davet ederler. Yani hakîkatin bu vechesiyle halka hitap ederler. Bu meydana Melâmetîlerin makamı sûfilerden daha üstündür zira onlar, Hz. Peygamber’in diğer peygamberlere üstünlüğü gibi ubûdiyyet makâmından seslenirler. Tirmizî burada, sûfileri, isimleri zikredilen peygamberler safına dâhil ederek, Melâmetîlerle sûfiler arasındaki makâm farkına da değinmiş olur.¹⁰⁷ Hepsini birleştiren unsur ise halkı Hakk’a davet etmeleridir.¹⁰⁸

¹⁰⁴ Tirmizî, müstehelekten bahsederken “Ebû Akkâl gibi” ifadesini kullanır. Şahsın kim olduğu net olarak bilinmemekle birlikte, Nefahatü’l-üns’te zikredilen isimle aynı olması muhtemeldir. Ebû Akkâl, doğum ölüm tarihi verilmemekle birlikte, tıpkı Tirmizî gibi ikinci tabaka sûfilerden sayılmıştır. Bunun yanı sıra, Akkâl’in son dört yılında bir şey yemediği ve öylece öldüğü rivayet edilir. Bu durumun, Tirmizî’nin müstehelek ifadesiyle uygun olduğu ve Akkâl’in de bu hâl üzere yaşayıp öldüğü düşünüldüğünde şahsın Nefahat’te zikredilen kişi olması güçlü ihtimaldir. Câmî, *Nefahatü’l-üns*, 248.

¹⁰⁵ Tirmizî, *Keyfiyyeti’s-sülûk*, 54-55.

¹⁰⁶ Tirmizî, “Daha önce hiçbir şey değilken seni yarattım.” (el-Meryem 19/9) âyetini delil olarak kullanır.

¹⁰⁷ Tirmizî’nin, Melâmetî çevre ve neşve ile yakın olduğu, onlarla mektuplaştığı göz önüne alınırsa, bu tasnif daha makul görünecektir. Konu ile ilgili bk. Sara Sviri, “İlk Dönem

Yine onlardan bazıları halkı rahmânî, kahredici ya da ilâhî bir ahlâkla davet ederler. Sonuncusu, bu davetlerin en yücesidir.¹⁰⁹

Tirmizî, bir başka konu olarak insan karakterine ve bu karakter ile öncesinde bahsi geçen vatanlar konusunun bağlantısına değinerek, insan için elzem olan bilgi ve davranışlardan da söz eder:

Bil ki hırs, cimrilik, korkaklık, haset ve kibir insanın aslındandır. İnsanda, davranışına göre, zem etmek de hamd etmek de gerçekleşir. Her kim bir insana “korkak olma”, “cimri olma” derse, ona, ‘sen aslı varlığından çık, yok ol da başka bir şekilde var ol.’ demiş olur. ‘Şüphesiz insan çok hırslı ve sabırsız olarak yaratılmıştır. Başına bir fenalık gelince feryat eder. Bir iyilik dokununca da cimri kesilir.’ (el-Meâric 19-21). İnsana cibilliyet olarak verilen (bu hasletler) kaybolmaz. Hak Teâlâ, ikâmet ettiğimiz vatanları bu sıfatlarla (var olmaları üzere) tayin etmiştir. Dünyanın yapısı diğerinden (ahiretten) başkadır, hatta iki yapı arasında pek çok yönden benzerlik de yoktur.¹¹⁰

Bu dünya, karışıklıkla, ahiret ise hâlis olmakla muttasıftır. Ahirette şakî, şekâvetinde hâlisleşir, zira onda bir iyilik bulunmaz; saîd olan da saadetinde hâlisleşir, zira onda şerden bir şey bulunmaz. Çünkü ahiret yurdu böyledir. Onda, korkaklık, cimrilik, haset yoktur.¹¹¹

Tirmizî, risâlenin bundan sonraki kısmında daha çok, ahiret ile dünya arasındaki farklardan,¹¹² bu farkları bilerek sâlikin ahirete hazırlanmasından ve bu hazırlığın mahiyetinden bahseder. Sâlike düşen “ahiret yurdunun yapısını idrak etmek” ve edebe riayet etmektir.¹¹³ Çünkü Al-

Tasavvuf Kültüründe Melâmetiyye Hareketi ve Hakîm Tirmizî”, çev. Salih Çift, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 4/11 (2003): 465-468.

¹⁰⁸ Tirmizî, *Keyfiyyeti's-sülûk*, 56.

¹⁰⁹ Tirmizî, *Keyfiyyeti's-sülûk*, 57.

¹¹⁰ Tirmizî'nin, burada vatanlardaki sıfatlardan bahsediyor olması, dünya ve ahiret hayatı arasındaki oluşum farklarından, her iki dünyanın insan karakterine yansımaları açısından değerlendirilebilir. Dünyanın olumsuz sıfatlarla nitelenmesi, insanda bu dünyada görülecek cimrilik, korkaklık vb. niteliklere yol açar. Nitekim risâlenin devamından bu anlaşılacaktır. Tirmizî, *Keyfiyyeti's-sülûk*, 57.

¹¹¹ Tirmizî, *Keyfiyyeti's-sülûk*, 58.

¹¹² Tirmizî, *Keyfiyyeti's-sülûk*, 57-58.

¹¹³ Tirmizî, *Keyfiyyeti's-sülûk*, 58.

lah'a karşı edebe riayet etmeyen O'nu müşâhede edemez, O'nu müşâhede edemeyen akî fikirlerin denizinde yüzer durur. O, ebedi hidayete eremeyecek bir şaşkındır. Çünkü o hakikat talebinde değildir:

Eğer (o), 'ben buldum', 'talep ettiğimi elde ettim' derse, bu dediklerini yaşamamış olması bakımından Allah'ın indinde eksik kalmış ve hüsrana uğramıştır. Cahillerin gafletinden Allah'a sığınırız.¹¹⁴

Sâlik, halvette bütün himmetini, Muhammedî virâset için sarf etmelidir: "Bil ki, mütemekkin, muhakkık, kâmil, hakîm (olan), her hâlinde o vakte uygun muâmelede bulunan ve (bu hâl ve muameleye bir şey) karıştırmayandır."¹¹⁵

Tirmizî, risâlesinin sonuna doğru, dünyanın geçici olduğundan, insanın dünyada kısa süre kalacağından, himmetin ahirete harcanması gerektiğinden, sâlikin, sülûkunda kendisine gelen bir vâridâta âşık olmaması gerektiğinden kısaca bahsederek risâlesini bitirir.

Âlim, ebedî özlem içindedir. Yolcunun da (yolculuğu) daim Allah ile ilgilidir. Çalışan (Hakk'a vusûl için) çalışsın; tıpkı 'yarışanlar bunun için yarışsınlar' (el-Mutaffifîn 83/26) âyetindeki gibi.¹¹⁶

Sonuç

Hakîm et-Tirmizî'nin eseri, tarikatlar öncesi dönemde, sülûk kavramının anlam alanına dair önemli bilgiler içermektedir. Bir şeyhin gözetiminde olmadan fakat belli kaideler çerçevesinde bireysel anlamdaki uygulamaları göstermesi açısından, tasavvufî tecrübenin tarihî seyrine dair de bazı ipuçları barındırmaktadır. Bilindiği gibi, ilk dönemlerden itibaren, sûfiler tarafından mürîd için bir şeyhin gözetiminde bulunmak ısrarla tavsiye edilen bir tutum olmuştur. Bilhassa tarikatların teşekkülünden sonra da seyr ü sülûk sürecinin bir şeyhin gözetiminde tamamlanması da bir kaide olarak kabul görmüştür. Tirmizî'nin eserinde, bu sürecin kişinin kendi başına uygulanabilir sahası net bir şekilde gözlenmektedir. Bu da, tasavvufî anlamda ruhî inkişafın bireysel bir çaba ile gerçekleştirilecek yönünü

¹¹⁴ Tirmizî, *Keyfiyyeti's-sülûk*, 59.

¹¹⁵ Tirmizî, *Keyfiyyeti's-sülûk*, 59.

¹¹⁶ Tirmizî, *Keyfiyyeti's-sülûk*, 62.

gösterir. Elbette bir şeyhin gerekliliği bilinmektedir; bir şeyhe tabi olmanın zorunlu olup olmaması meselesi de makalemizin sınırlarını aşmaktadır. Fakat incelediğimiz eser özelinde belirtecek olursak, kişinin bireysel bir çabayla ve belli başlı bazı kaidelere riayet ederek bir ilerleme kazanacağı ve ruhî inkişafa mazhar olacağı muhakkaktır. Tekrar vurgulayacak olursak eser, tasavvufî tecrübenin bireysel olarak yaşanması ve kazanımların bu şekilde elde edilmesine dair, görece yeni bir bakış açısı kazandırmaktadır. Bu özelliğinin yanında keşf kavramı eserde yoğun olarak ele alınmıştır. Tirmizî, sülûk sürecinden hâsıl olanı oldukça canlı bir şekilde tasvir etmekte, metafizik bir sahada cereyan eden bilginin muhtevasını satırlarda göstermektedir. Sâlikin hem bilgisel hem de rûhen yükselmesinin yanında, bilginin işaret ettiği sahalar her keşf aşamasında belirtilmiştir. Bu sübjektif yapı bir yandan sûfî düşünce tarzına uygundur. Öte yandan, -Tirmizî'nin bu süreci bizzat tecrübe ettiğini göz önüne alacak olursak- tecrübenin getirisinin ve içeriğinin, bir bakıma algısal sahada açığa çıkmasına zemin hazırlamaktadır. Keşf, aynı zamanda bilgiye denk gelmektedir ki, tasavvufun bütününe oluşturan pratik ve teoriğin eserde birbirine ontolojik olarak bağlanmış olduğunu görürüz. Böylece keşf kavramının, bilgisel anlamdaki değerini, tecrübî sahadan hareketle değerlendirme imkânı da bulmuş oluruz. Her ne kadar sübjektif olarak değerlendirilebilirse de, Tirmizî'nin, bizzat kendi tecrübelerinden hareketle bir bilgi türünün muhtevasını ortaya koyması, bu tecrübenin yaşanması durumunda ortaya çıkacak bir bilgiyi işaret etmekte, bu da o bilginin bağlayıcı ve geçerli olma özelliğini göstermektedir. Sûfî bilginin, tecrübî zeminden hareketle oluştuğu gerçekliğini, Tirmizî'nin eserinde, belli kavramlara odaklı ve oldukça müşahhas bir şekilde görmek mümkündür. Bu bağlamda eserle ilgili birkaç sonuç maddesi zikredilebilir:

1. Eser, bilhassa sülûk kavramının tarikatlar öncesi anlam alanına dair ipuçları vermektedir.
2. Uzlet, halvet gibi kavramlarla gerçekleşen sülûk sürecinin muhtevası, tecrübenin satırlara aktarılması suretiyle tasvir edilmektedir.

3. Bir şeyhin gözetimi olmadan yapılan bir uygulamalar bütünü söz konusudur. Fakat bu bireysel uygulamalar sistematik halde ele alınmıştır.

4. Keşf kavramından kast edilen bilginin aşamaları ve bilginin işaret ettiği anlamlar ya da kavramlar eserde anlatılmıştır.

Eser, sonraki dönemde İbn Arabî, Şa'rânî gibi sûfiler üzerinde etkili olmuş, bir bakıma bu görüşler daha da sistematik hâl alarak devam etmiştir.

Kaynakça

Abdulfettâh Abdullah Bereke. "Hakîm et-Tirmizî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15: 196-199. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Abdulfettâh Abdullah Bereke. *el-Hakîm et-Tirmizî ve nazariyyetuhû fi'l-velâye*. 2 cilt. Kâhire: y.y., 1971.

Câmî, Abdurrahman. *Nefahatü'l-üns min hadarâti'l-kuds*. Kahire: y.y., 1989.

Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri & Deyimleri Sözlüğü*. İstanbul: Anka Yay., 2004.

240
OMÜİFD

Cürçânî, Ali b. Muhammed es-Seyyîd eş-Şerîf (ö. 816/1413). *Mu'cemü't-ta'rîfât*. Thk. Sıddîk el-Minşâvî. Kâhire: Dâru'l-fazîle., ts.

Çift, Salih. *Hakîm Tirmizî ve Tasavvuf Anlayışı*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2008.

Erginli, Zafer v.dğr., *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. Ed. Zafer Erginli. Trabzon: Kalem Yayınevi, 2006.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (ö. 505/1111). *Mişkâtü'l-envâr*. Thk. Abdülazîz İzzeddîn. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1986.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (ö. 505/1111). *er-Risâletü'l-ledünniyye*, Mısır: y.y., 1327.

Hücvirî, Ali b. Osman Cüllâbî (ö .470/1077). *Keşfu'l-Mahcûb Hakikat Bilgisi*. Haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010.

İbn Manzur, Muhammed b. Mükerrrem el-Afrikî el-Mısırî. *Lisânü'l Arab*. 20 cilt. Mısır, 1301.

İsfahânî, Ebû Nuaym (ö. 430-1038). *Hileytü'l-evliyâ*. 10 cilt. Kahire: Dâru'l-fikr, 1988.

İsfahânî, Râğîb (ö. 5/11. yy). *el-Müfredât*. Thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Dimeşk: Dâru'l-kalem, 2009.

Kâşânî, Abdürrezzâk. *Istilahâtü's-sûfiyye*. Thk. Abdü'l-Âl Şâhîn. Kâhire: Dâru'l-menâr, 1988.

Kelâbâzî, Ebu Bekr Muhammed (ö. 380/990). *et-Ta'arruf li mezhebi ehli't-tasavvuf*. Kâhire: y.y., 1994.

- Kılıç, Mahmut Erol. "Muhyiddin İbnü'l Arabî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20: 493-516. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kılıç, Mahmut Erol. "Bir Metodun Metodolojisi". *Usûl*. 1, (2004): 91-109.
- Kuşeyrî, Ebu'l-Kâsım Abdülkerim b. Hevâzin (ö. 465/1072). *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*. Thk. Abdulhalîm Mahmûd-Mahmûd b. eş-Şerîf. Kâhire: Dâru'ş-şâ'b, 1989.
- Kuşeyrî, Ebu'l-Kâsım Abdülkerim b. Hevâzin (ö. 465/1072). *Risâletü tertîbi's-sülûk*. (er-Resâilü'l-Kuşeyriyye içinde). Nşr. Muhammed Hasan. Beyrut, ts.
- Kübrâ, Necmüddîn. *Usûlü'l-aşere*. (Fevâihu'l-cemâl ve fevâtihu'l celâl içinde). Haz. Yusuf Zeydan. Kahire: Dâr-u Saâdi's-Sabâh, 1993, 90-95.
- Öngören, Reşat. "Bir Bilgi Kaynağı Olarak Tasavvufta Keşfin Değeri" *İÜİFD*, 5, (2002): 85-96.
- Sezgin, Fuat. *Târîhi't-türâsi'l-Arabî*. Trc. Mahmûd Fehmî Hicâzî. Riyad: y.y., 1991.
- Subkî, Tâcüddîn. *Tabakâtü'ş-şâfiyyeti'l-kübrâ*. Thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulû - Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. 10 cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-kütübi'l-arabiyye, 1964.
- Sühreverdî, Ebû Hafs Ömer (ö. 632/1234). *Kitabu Avârif'l-ma'ârif*. Beyrut, y.y., 1966.
- Sülemî, Ebû Abdirrahmân Muhammed b. el-Hüseyn (ö. 412/1021). *Tabakâtu's-Süfiyye*, Thk. Abdulkâdir Atâ. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-ilmiyye, 2003.
- Sviri, Sara. "İlk Dönem Tasavvuf Kültüründe Melâmetiyye Hareketi ve Hakîm Tirmizî". Çev. Salih Çift. *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 4/11, (2003): 445-468.
- Şa'rânî, Abdulvehhâb (ö. 1565). *el-Envâru'l-kudsiyye fî ma'rifeti kavâidi's-süfiyye*. Thk. Tahâ Abdulbâkî Surûr-Muhammed İd eş-Şâfi. 2 cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-ilmiyye, 1988.
- Tûsî, Ebû Nasr Serrâc (378/988). *el-Lüma'*. Thk. Abdulhalîm Mahmûd Tâhâ Abdulbâkî Surûr. Kâhire: Dârü'l-Kütübi'l-Hadîs, 1960.
- Tirmizî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Hakîm (ö. 320/932). *Büdüvvü şe'n*. Thk. Osman Yahya. Beyrut: y.y., 1965.
- Tirmizî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Hakîm (ö. 320/932). *Keyfiyyetü's-sülûk ilâ Rabbi'l-âlemin ve yelîhi beyânü'l-fark ve's-sadr ve'l-fuâd ve'l-lübb ve yelîhi menâzilü'l-kurbe ve yelîhi isbâtü'l-i'leli'ş-şer'iyye*. Thk. Âsım İbrâhîm el-Kıyyâlî. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1971, 10-22.
- Tirmizî, eş-Şeyh Ebî Abdullah Muhammed b. Ali b. el-Hasen el-Hakîm (ö. 320/932). *Kitâbu Hatmi'l-evliyâ*, Thk. Osman Yahyâ. Beyrut: Buhûs ve Dirâsât, ts.
- Tirmizî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Hakîm (ö. 320/932). *Risâletü keyfiyyeti's-sülûk ilâ Rabbi'l-âlemin*. Thk. Abdürrahîm es-Sâyih. Kâhire: ed-Dârü'l-Misriyyetü'l-Lübânîyye, 1993.

Uludağ, Sülayman. "Halvetiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15: 393-395. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Uludağ, Sülayman. "Sülûk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38: 127-128. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

